

פתח דבר

מאז שלהי המאה ה-20 ותחילתה של המאה ה-21 תובע לעצמו הקפיטליזם הגלובלי, שבמרכזו ארצות הברית, ולצדה האיחוד האירופי והגוש הדרום-מזרח אסיאתי בראשות יפן, את המעמד של חברה ללא-חלופה. פרנסיס פוקויאמה, אחד האידיאולוגים הניאו-ליברליים, קבע כי הקפיטליזם הגלובלי מגלם את קץ ההיסטוריה של המאבקים החברתיים. ואולם, תביעה זו להגמוניה, והמדיניות האימפריאלית המלווה אותה, נתקלות ברחבי העולם – בתוך החברה המערבית ומחוצה לה – בביקורת ובהתנגדות הולכות וגוברות. עם הגלובליזציה מתעוררת תגובת-נגד הדוחה את כוחם הבלתי מרוסן של התאגידים הכלכליים, את השלטת התרבות הממוסחרת ואת הפערים המעמדיים המחריפים. הספר *שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי* בוחן מעט מהשלכות הגלובליזציה על החברה הישראלית.

מאז שנות התשעים התנסה הקפיטליזם הגלובלי בהתאוששות ובפריחה מעוררות השתאות, אם כי בשנים הראשונות של העשור הנוכחי מסתמן משבר בתהליך זה. במישור הכלכלי-מדיני, "כלכלה חדשה", שאותה מובילה טכנולוגיית ההיי-טק, הביאה לצמיחה כלכלית. עם זאת צמיחה זו לוותה במשברים תכופים ובשיעורים גבוהים של אבטלה. תקופה זו התאפיינה בצבירת עושר מדהימה, גם אם מוגבלת למרכזים העשירים ממילא. עם צמיחה זו גדל אי-השוויון בחלוקת ההכנסות וגדלה הזנחת חלקים מתרחבים של האנושות. מבחינה מדינית, הצליח הקפיטליזם הגלובלי לעצור – אם לא להסיג – את מדינת הרווחה, להשליט מדיניות ניאו-ליברלית, ולחזות בהתפוררות מעמד הפועלים המאורגן ובקריסתו של הגוש הקומוניסטי, תוך שהוא שואב את מה שנותר מן החברות הקומוניסטיות אל תוכו. במישור התרבותי הצליח הקפיטליזם הגלובלי להפיץ את התרבות הממוסחרת ולהופכה לחלק בלתי נפרד מכל תחומי החיים. אפילו המגמות החורגות מן הקונסנוזוס – אלו המדגישות את הזהות הקהילתית או את הרב-תרבותיות – משתלבות בתרבות הממוסחרת. בהיבט, מפיץ הקפיטליזם הזה את בשורת זכויות האדם והדמוקרטיה הליברלית. ואולם, גם כאן מתעוררות תגובות נגד מצד קהילות מאוימות, הפונות אל האתניות, אל הלאומנות ואל הפונדמנטליזם הדתי, כדי להגן על זהותן ועל מקומן בסדר העולמי החדש. וזו רק תחילתו של הסיפור.

אמנם, הקפיטליזם הגלובלי מציין שלב חדש בהיסטוריה המודרנית, אך הוא רחוק מלציין את קץ ההיסטוריה. הקפיטליזם בן-ימינו, רווי הניגודים והסתירות מעלה כמה שאלות: באיזו מידה חדר הקפיטליזם הגלובלי לאזורים שונים ולתחומים חברתיים שונים? באיזה אופן הוא משפיע על המבנה החברתי, על מדינת הרווחה ועל הדמוקרטיה? כיצד מתפקדת הכלכלה החדשה ואיזה תפקיד ממלאת בה המדינה? מה קורה לתרבויות מסורתיות ולאומיות במפגשן עם הקפיטליזם הגלובלי? כיצד משתזרות היסטוריות מקומיות-נבדלות במהלך

הגלובליסטי המאחד? אילו צורות לובשת ההתנגדות לקפיטליזם בתקופה הגלובלית? אלו הן מקצת השאלות שבהן דן ספר זה, תוך בחינתן בזירה הישראלית בעידן הגלובלי.

הקפיטליזם הגלובלי לא פסח על החברה הישראלית. אדרבה, החברה הישראלית עוברת בשני העשורים האחרונים שינוי מקיף – כלכלי, תרבותי ופוליטי – שאפשר לייחסו במידה רבה למהלך הגורף של גלובליזציה קפיטליסטית. המפגש בין הקפיטליזם הגלובלי לבין המציאות הישראלית הייחודית (ייחודית כמו כל מציאות חברתית אחרת) מחייב ניתוח, המשלב תבנית כללית ומקרה בלעדי. מדעי החברה בארץ עסקו עד כה רק מעט בשאלות אלו, וספר זה בא למלא את הצורך הדחוף במבט חוקר ומעודכן על החברה הישראלית בתקופה זו. מחברי המאמרים בספר מתמודדים עם סוגיות שונות של המקרה הישראלי בתוך ההקשר הגלובלי.

מתחילה תוכנן הקובץ לראות אור כגיליון נושא של כתב-העת *תיאוריה וביקורת* ובמידת-מה הוא נועד להשלים את מה שנראה לנו חסר בכתב-העת, המתרכז בעיקר בשאלות של ייצוגים תרבותיים ובתיאוריה הפוסטמודרנית. העבודה שהקובץ יוצא כספר נפרד, רק מחדדת את טענתנו לגבי הצורך בפרספקטיבה המוצעת כאן ומשקפת ביתר שאת את הדרתה מן השיח הציבורי בישראל, אפילו זה הרווח בקרב חוגים הנחשבים ביקורתיים.

את המהפך הקפיטליסטי המתחולל בישראל בעשורים האחרונים יש להבין כמעבר מהגמוניה של דגם קפיטליסטי אחד – פורדיסטי/קיינסיאני, להגמוניה של דגם קפיטליסטי אחר – פוסט-פורדיסטי/ניאו-ליברלי (המונחים הללו מובהרים במאמריהם של דני פילק ואורי רם). את השינויים בחברה הישראלית – המעבר ההיסטורי של הגוש ההגמוני מתנועת העבודה למעמד הבורגני; המעבר לחברה פוסט-פורדיסטי/ניאו-ליברלית; התגבשותו של גרעין שליטה חברתי חדש בדמות התאגידים הגדולים – יש להבין בתוך ההקשר של תהליך הגלובליזציה המואץ בשני העשורים האחרונים.

אורי רם דן במאמרו בגלובליזציה ובהשלכותיה החברתיות בעולם ובישראל. מדבריו עולה כי התולדה החברתית הישירה של הגלובליזציה היא התגברותו בשני העשורים האחרונים של אי-השוויון (הנמדד כאן במונחים של פערי הכנסה) הן במישור הבין-מדינתי והן במישור הבין-מעמדי, בעולם כמו בישראל. על פי רם הסיבה לכך אינה הגלובליזציה כשלעצמה, אלא היותה גלובליזציה פוסט-פורדיסטי/ניאו-ליברלית, הנשלטת מ"למעלה". הגלובליזציה משנה את מאזן הכוחות, שהושג בחברות המפותחות לאחר מלחמת העולם השנייה, בין בעלי ההון לעובדים, בתיווכה של המדינה. מאזן כוחות זה, הקרוי משטר קורפורטיבי, התבסס על יחסי תן-וקח בין שלושת קדקודיו של המשולש – הון, עבודה ומדינה. האפקט של הגלובליזציה בא לידי ביטוי בכך שהכלכלה הפוסט-פורדיסטית, המבוססת על הטכנולוגיות החדשות של תעבורה ותקשורת, מפרקת את המשולש: ההון יכול להיקשר לעבודה ללא-תיווך המדינה (ייצוא מפעלים,

יבוא פועלים וכיו"ב), והעבודה מאבדת את "הכתובת הפוליטית" שבאמצעותה יכולה היתה לרסן את ההון. לשון אחר: קדקוד ההון במשולש מתחזק על חשבון היחלשותם של שני הקדקודים האחרים. זו משמעותה של המדיניות הניאור-ליברלית, ומכאן גם הגברת אי-השוויון.

בהשראת עבודתו של אנטוניו גראמשי מציב דני פילק במרכז מאמרו את המושג "פרויקט הגמוני". מושג זה אינו מורה על מצב של שליטה מוחלטת ואחידה, אלא על התרחשותו של מאבק מתמיד בין קבוצות שונות, על צירי עניין שונים ובעוצמות משתנות. בנסיבות היסטוריות מסוימות נוצרת הגמוניה מגובשת, כפי שהיה בישראל עד שנות השבעים, אך בנסיבות אחרות מתקיימים מסלולי מאבק נפרדים, היכולים להתלכד בצורות שונות והמאפיינים את ישראל מאז שנות השבעים. החברה הישראלית בעשורים האחרונים מתאפיינת, מחד גיסא, במאבקים חריפים במישור הלאומי-תרבותי, ומאידך גיסא, בהיווצרות הגמוניה חדשה ("קונסנזוס"), ניאור-ליברלית, במישור הכלכלי-חברתי. פילק מנתח הגמוניה זו כתמורה כפולה בדגם החברתי: מעבר מפורדיזם לפוסט-פורדיזם, היינו מעבר לשיטות ייצור וניהול עתירות ידע וטכנולוגיה; ומעבר מקיינסיאניזם לניאור-ליברליזם, היינו מעבר מן המדינה המאזנת את השוק וממדינת הרווחה אל המדינה הנסוגה מן הפעילות הכלכלית (הפרטה), מן הוויסות הכלכלי (דה-רגולציה) ומן האחריות החברתית. אף כי המהלך הפוסט-פורדיסטי/ניאור-ליברלי משותף לישראל ולחברות רבות בעולם, בארץ בולט היעדרה של התנגדות חברתית ופוליטית מאורגנת.

שלמה סבירסקי משתמש במאמרו במונחי תחלופה בין שתי תפיסות שונות של פיתוח כלכלי – תפיסת המודרניזציה ותפיסת הגלובליזציה – כדי לדון במה שתואר עד כה כפורדיסטי וכפוסט-פורדיסטי. המחבר רואה בגלובליזציה את אחותה-הרעה-ממנה של המודרניזציה. שתי התפיסות אמנם מבטיחות (לשווא) לדאוג לפיתוח ולרווחה לכל, אולם ההבדלים בין השתיים מכריעים. המודרניזציה, ששימשה שיח של פיתוח רווח בשנות החמישים והשישים, התבססה על הבטחת שוויון אוניברסלית, ולפיכך היא ייחסה חשיבות רבה לממשלות ולמוסדות ציבוריים אחרים, שתפקידם היה לדאוג לפיתוח ולרווחה. לעומתה, הגלובליזציה – שיח הפיתוח הרווח מאז שנות השמונים והתשעים – מתבססת על אוניברסליות אחת בלבד: האוניברסליות של התחרות בשוק החופשי (ובאופן ריאלי יותר על כללי המשחק שמגדירים התאגידים העל-לאומיים). המעבר ממודרניזציה לגלובליזציה אינו מקרי – המודרניזציה היתה תוכנית הפיתוח, שהציע העולם הראשון לעולם השלישי, נגד החלופה המאיימת שהציע העולם השני – הקומוניזם. משנעלם איום זה, השתחרר העולם הראשון מן האחריות לפיתוחו של העולם השלישי, וחזר לדרוויניזם של שוק ברוח המאה ה-19. וכך, טוען סבירסקי, "הכפר הגלובלי" אינו כולל את מרבית פְּרֵי העולם, ובעצם הוא אינו כולל את רובה של אוכלוסיית העולם. בישראל שימש שיח המודרניזציה לשם הבניית סדר מעמדי חדש: הקבוצות המודרניות המפותחות

(האשכנזים הוותיקים) כנגד הקבוצות המסורתיות התת-מפותחות (מזרחים וערבים). שיח הגלובליזציה ממשיך ומחזק את המגמות שנקבעו בתקופת המודרניזציה, אלא שעתה משוחרר המעמד השליט החדש-ישן מן המגבלות הישנות. סבירסקי ממחיש מגמה זו בעזרת ניתוח של מדיניות השכר (היורד) ומדיניות החינוך (המופרט) בישראל כיום.

מיכאל שלו בוחן במאמרו את התמורה היסודית המתחוללת במבנה הכלכלי-חברתי של ישראל מנקודת הראות של יחסי מדינה-חברה. הוא מדגיש את שאלת כוחה של המדינה, כוח שבעבר נשען על שליטה בנכסים ובהווה הוא מכונן אוטונומיה, דווקא באמצעות היפטרות מנכסים. עיקר המאמר מוקדש לבחינה אמפירית של המשטר המדיני-כלכלי החדש: באיזו מידה הוא השתרש ומהי מידת יציבותו. מבחינה היסטורית מגדיר שלו ארבעה משטרים מדיניים-כלכליים בישראל: המערכת הטרומ-מדינתית הקולקטיביסטית; "מערכת 1948", שבה מילאה המדינה את התפקיד המוביל בכלכלה; "מערכת 1967", שבה התפתח הקומפלקס התעשייתי-צבאי; והמערכת הנוכחית שאבן הפינה שלה הונחה בתוכנית הייצוב הכלכלית ב-1985. כדי לבחון ולהעריך את עוצמת השינוי הכולל, המכונה ליברליזציה כלכלית, שלו משתמש בסדרה של מדדים כלכליים כמותיים בתחומי סחר החוץ, ייבוא ההון, הוצאות המדינה, הפרטה, דה-רגולציה, שוק העבודה ועוד. מסקנתו היא כי תמורה משמעותית בכלכלה המדינית של ישראל אמנם מתרחשת, אך תמורה זו אינה מושלמת ואינה עקיבה. היא עלולה להיתקל בניסיונות בלימה ואפילו בתגובות פוליטיות חריפות (גם אם אלו נוטות לבוא לידי ביטוי בתחום הלאומי ובתחומים הקשורים לשאלות זהות, יותר משהן באות לידי ביטוי ישיר בתחום הכלכלי).

אף כי החברה הישראלית נעדרת כיום גוש שליט, המחבר דומיננטיות בצירי הקונפליקטים השונים (כגון הלאומי והמעמדי), מתגבש בתוכה גרעין שליטה משמעותי, המשמש מרכז הכובד של הכלכלה הפוסט-פורדיסטית ושל המדיניות הניאו-ליברלית. גרעין זה מורכב מהתאגידים העסקיים הגדולים העומדים במרכז מאמרו של דניאל ממן. הגישה הכלכלית הניאו-קלאסית הרווחת בשיח הכלכלני בישראל מבוססת על הנחות "השוק החופשי" התחרותי. לדברי המחבר גם בתחום הכלכלי מתגבשים מוקדי כוח ושליטה בצורת קבוצות עסקיות. מן ההיבט ההיסטורי, ממן מצביע על מעבר מן הכלכלה הסקטוריאלי (מגזר פרטי, הסתדרותי וממשלתי) לכלכלה דואלית, שבה מתקיימת מצד אחד ריכוזיות של עסקים גדולים ומצד אחר ביזוריות של עסקים קטנים רבים. לדבריו, כ-150 עסקים גדולים שולטים על יותר ממחצית הפעילות המשקית בישראל, במונחי תוצר ותעסוקה, ועל כשני שלישים מן הייצוא מישראל. למעשה, הריכוזיות גבוהה עוד יותר, משום שמספר זעום של קבוצות עסקיות מרכזות בידיהן את הבעלויות על העסקים הגדולים. ממן עורך השוואה בין קבוצות אלה למקבילותיהן בארצות דרום-מזרח אסיה, ומנתח את ההתפתחות ההיסטורית של הריכוזיות בישראל, תוך מעבר חלקי של כוח מן המדינה אל התאגידים.

מאמרו של דב חנין מחזיר אותנו אל השורשים ההיסטוריים של הכלכלה המדינית הנוכחית. חנין בוחן את השינויים שעברה תנועת העבודה הישראלית בעשור הראשון למדינה, מתנועה שייצגה את מעמד העובדים לתנועה המייצגת את המעמד הבינוני. בשנים הראשונות של המדינה המשיכה מפא"י לנקוט את שיטת "השיח הפועלי" (מורשת התקופה הקודמת), שיח שהיה בו מרכיב לאומי בולט. בתקופת ה"צנע" באותן שנים הודגשו מרכיבים של שיתוף ושוויון, אם גם בתוך מחסור. עם בואה של העלייה מארצות האיסלאם, צריכה היתה מפא"י לבחור בין חבירה לעולים אלו לבין חבירה למעמד הבינוני. מפא"י בחרה באפשרות השנייה ובכך שינתה את אופייה. את השיח הפועלי החליף שיח ממלכתי, ואת מפ"ם השמאלית החליפה כבעלת ברית מפלגת הציונים הכלליים, נציגת הבורגנות הישראלית. לעומת גישות רווחות, המבליטות כיום שסעים שונים – לאומי, דתי או עדתי – מחזיר חנין את הדיון הביקורתי למישור היחסים המעמדיים. הוא מתמודד אפוא עם סוגיה מרכזית בהיסטוריה החברתית-פוליטית של ישראל: לאן נעלמו תנועת הפועלים והשמאל המסורתי, וכיצד התייצבה תנועת העבודה בין מובילי המהפך הקפיטליסטי המתחולל בישראל בעשורים האחרונים? המחבר מציע בדיונו מבט היסטורי ארוך טווח על קריסתה של תנועת העבודה בעשור הנוכחי.

אחת ההשלכות המשמעותיות של הדגם החברתי החדש, הנידון במאמרי הספר, היא המתקפה על מדיניות הרווחה. מתקפה זו עומדת במרכז מאמרו של אברהם דורון, והיא מתבטאת בצמצום מדינת הרווחה על ידי הפרטת שירותים, קיצוץ בתקציבים והצבת מכשולים ביורוקרטיים על דרכם של זכאי קצבאות ותמיכות בכוח. היא אף מתבטאת ביצירת שיח, המנתק בין המדיניות הכלכלית לבין סוגיות חברתיות, או לכל היותר גורס כי מדיניות המעודדת את ההון תיטיב גם עם יתר חלקי האוכלוסייה. מובן שמדינת הרווחה אינה מתבטלת באחת, אך היא משנה את אופייה ממדינת רווחה אוניברסלית – המחויבת לטיפול רמת החיים ואיכות החיים של האוכלוסייה, באמצעות שירותים כלליים – למדינת רווחה סלקטיבית, כזו המעניקה רשת (מחוררת) רק לקבוצות המתקשות לשרוד. מושג האחריות החברתית עובר רדוקציה מאחריות כוללת לאחריות מצומצמת. סימן אחד של מעבר זה הוא השיח על העוני בישראל, שיח המתמקד בסימפטומים של העוני ובטיפול המוסדי בו, אבל לעולם לא בסיבות המבניות לקיומו או בכלכלה המדינית המייצרת אותו. דורון מנתח את השיח הציבורי בעקבות פרסום דוח העוני כאירוע, החושף את היעדר ההתייחסות הממשית של החברה הישראלית לבעיות המועלות בדוח.

גיא בן פורת עוסק במאמרו ביחסים שבין "עסקים" ל"פוליטיקה" ובזיקה שבין גלובליזציה, שלום אזורי וצמיחה כלכלית. רוח התקופה ביטאה משלב זה בחזון "המזרח התיכון החדש". במבט מפוכח מעלה בן פורת את השאלה מדוע קרסה תפיסה זו. לצורך השוואה הוא בוחן את המקרה המקביל, אך המוצלח יותר, של צפון אירלנד. המחבר מציע להבחין בין אינטרס כלכלי לבין יכולת השפעה

פוליטית, ובין עוצמה כלכלית להגמוניה פוליטית. הקרבה בין האליטה הכלכלית לעילית הפוליטית בישראל, בעיקר זו של מפלגת העבודה, אפשרה לראשי המגזר העסקי להניע מדיניות כלכלית ניאוליברלית, להביע תמיכה נלהבת במדיניות השלום וליצור זיהוי מוחלט בין השתיים. אך דווקא להצלחה ראשונית זו היה מחיר: מדיניות השלום זוהתה עד מהרה עם האינטרסים של האליטה הכלכלית-עסקית והותירה מאחוריה חלקים רחבים בציבור אדישים ואף עוינים. יתר על כן, לאליטה הכלכלית לא היו כל דרכי גישה אל אוכלוסיות אלו. כך, כאשר נקלע תהליך השלום לקשיים, לא עלה בידי האליטות להפוך את סדר היום, שאותו הכתיבו מתוך עוצמה, לפרויקט הגמוני, המזוהה עם טובת הכלל. הליברליזציה שבה תומכת גם אליטת הליכוד נמשכה, אך תהליך השלום נחבל.

המאמרים שהצגנו עד כה מנתחים, כל אחד בשיטתו, את החברה הישראלית כמערכת, ומתרכזים, בדרך כלל, בשאלת השינויים במבנה הכלכלי ובמדיניות הכלכלית המתחוללים בישראל בעידן הקפיטליזם הגלובלי, הפוסט-פורדיסטי או הניאוליברלי ובהשלכותיהם הריבודיות והמעמדיות של שינויים אלה. ברור כי הסוגיות שנסקרו עד כה כרוכות בסוגיות נוספות: היחסים בין קבוצות שייכות וקבוצות זהות בישראל. ראשונה היא סוגיית היחסים בין הלאומים בישראל, היינו היחסים בין יהודים לבין ערבים בכלל ולבין ערבים-פלסטינים בפרט. סוגיה נוספת, שחשיבותה עולה בהתמדה, היא עניין היחסים העדתיים – היחסים בין ה"אשכנזים" ל"מזרחים". ולבסוף, סוגיה חדשה יחסית בסדר היום הציבורי, שהתהוותה בתוך תהליכי הגלובליזציה, היא היחסים האזרחיים בישראל, היינו היחסים בין אזרחי המדינה לבין מהגרי עבודה. סוגיה מרכזית נוספת העומדת במרכז כל דיון בפערים חברתיים, ישנים כחדשים, היא כמובן סוגיית היחסים המגדריים – היחסים בין גברים לנשים. אולם למרות חשיבותה של סוגיה זו, אף מאמר בקובץ לא הוקדש לנושא זה. תחת זאת, מפנים הכותבים לחיבורים אחרים, העוסקים בעניין זה. המאמרים העוסקים בשאלות השייכות והזהות, משלבים את שני הדיונים – זה של המבנה הכלכלי וזה של היחסים בין קבוצות השיוך. מן המאמרים הללו עולה בעוצמה רבה הזיקה שבין ה"מעמדות" ל"זהויות" והצורך החיוני לנתח את המציאות החברתית כמכלול בעל-פנים שונות, ולא רק כאוסף מקרי של "שסעים חברתיים", כמקובל בחלק מן הספרות הסוציולוגית בישראל.

את המציאות הישראלית אי-אפשר להבין, רק במונחים של הכלכלה הפוסט-פורדיסטית ושל המדיניות הניאוליברלית. ישראל נוצרה כחברת מהגרים-מתיישבים קולוניאלית-לאומית, וככל חברה מסוג זה, שאלות השליטה בטריטוריה, כמו זהות אתנו-לאומית ואזרחות מרובדת, הן מרכזיות להבנתה. ניתוח המצב הישראלי הייחודי מחייב אפוא שילוב בין הגורמים הכלכליים-מעמדיים לבין הגורמים הלאומיים-פוליטיים. מאמרם של ארז צפדיה ואורן יפתחאל מראה כיצד שליטה במשאב הטריטוריאלי מעצבת את היחסים הלאומיים, האתניים והמעמדיים במערכת מרובדת ומורכבת. בניגוד לעמדה

רווחת, הרואה את הגלובליזציה ואת הלאומיות כמנוגדות זו לזו, טוענים המחברים כי בישראל, מדיניות כלכלית ניאוליברלית דווקא מאפשרת את שימורה ואת המשכייתה של הלאומיות כציר מרכזי לארגון מרחבי וחברתי. באופן זה מתקיימות בישראל, בר־בזמן, ותוך חיזוק הדדי, שתי מגמות הגמוניות: הלאומיות הוותיקה והניאו־ליברלית החדשה. האתר האמפירי לניתוחם הוא פרויקט דיור בערי פיתוח. הכותבים משווים בין קליטת ה"מזרחים" בשנות החמישים לקליטת ה"רוסים" בשנות התשעים, ומראים כיצד מצליחה מדיניות הדיור להשיג יעדים אתנו־לאומיים של "פיזור במרחב", יעדים אתנו־ריבוניים של דחיקת האוכלוסיות החלשות לפריפריה ויעדים ניאוליברליים של העברת הון ציבורי לידיים פרטיות. המעבר שהתרחש בישראל בשנות התשעים מתכנון מרכזי ליזמות שוק שינה אולי את שיטה הפעולה, אך לא את דפוסי העיצוב הלאומיים־אתניים־ריבוניים הקיימים זה מכבר בחברה הישראלית. הפערים החדשים רק העצימו, אם כן, את הפערים הישנים – מסקנה העולה ממרבית המאמרים בספר זה.

בסוגיה נוספת המשלבת היבטים כלכליים־מעמדיים והיבטים זהותיים־שייכותיים עוסק גם מאמרו של רבקה רייכמן ואדריאנה קמפ. במאמר זה נידונה שאלת העובדים הזרים בישראל, תופעה שכמובן אינה ייחודית לישראל. העמקת הפערים הכלכליים בין מדינות ה"צפון" ל"דרום", דחיקתן של מדינות, שבעבר הוגדרו "מתפתחות", אל הקטגוריה של "הלא־מפותחות", דהירתן של מדינות מזרח אירופה מכלכלה מדשדשת בבעלות הממשלה לכלכלת שוק, שבחלק מן המקרים אף קורסת – כל אלו הביאו לגל של הגירת כוח עבודה המתדפק על דלתות המדינות העשירות. ישראל, בתקופה הגלובלית, היא על פי כל קנה מידה מדינה מפותחת ועשירה. המדד המקובל לקביעה כזאת הוא התוצר המקומי הגולמי הממוצע לנפש, שעמד בישראל בתקופה זו על כ־16-17 אלף דולר. לנוכחותם של העובדים הזרים יש כמובן משמעויות כלכליות וריבודיות כבדות משקל. מספרם דומה למספר המובטלים בארץ. נחיצותם, מעמדם וזכויותיהם היו בשנות התשעים לסוגיה ציבורית מרכזית. רייכמן וקמפ עוסקות בעניין זה מנקודת הראות של משטרי הכלה והדרה, או של משטרי אזרחות במובן הסוציולוגי של המונח. בישראל שולט משטר אזרחות והגירה אתנו־לאומי, ולפיכך סגורה מראש, מבחינתה של המדינה, אפשרות שילובם של מהגרים לא יהודים. אולם המציאות החברתית יוצרת צרכים ולחצים המביאים לכך שגופים לא ממשלתיים, תת־מדינתיים (כמו עיריית תל־אביב), אזרחיים (ארגוני זכויות אדם) ועל־לאומיים (אגודות מהגרים עממיות) מפתחים ערוצי שילוב להכלתם של מהגרים לא יהודים במדינה היהודית. בלשונן של המחברות גישה של "הגירה ללא־מהגרים" מתחלפת בפועל בגישה של "מדיניות ללא־מדינה". נוצר כאן בכוח גרעין של אמנה חברתית, החורגת מן העקרונות הלאומיים. כאן אנו רואים כיצד יוצרת הגלובליזציה פערים חדשים – בין אזרחים למהגרים – אך במקביל גם מערערת על העקרונות הלאומיים הנוקשים.

בניגוד לאמונה הרווחת, כאילו מוסד המדינה נחלש עם עליית כוחם של התאגידים העל-לאומיים, נראה כי לא רק בישראל מדינה "רוזה" אינה בהכרח מדינה חלשה. מאמרו של החוקר הקנדי לאו פאניץ' עוסק במדינה בעידן הגלובלי. נקודת המוצא שלו היא תיאוריית המדינה המרקסיסטית משנות השבעים, שעל פיה האוטונומיות של המדינה משרתת באופן מבני את הצרכים של ההון הפרטי. במהפכה הניארו-ליברלית של שנות השמונים הפכה כפיפותה של המדינה להון כה גלויה, עד שהתיאוריות שעסקו בחשיפת הקשר הזה נראו מיותרות. שאלת מעמדה של המדינה התעוררה פעם נוספת בשנות התשעים עם עלייתו של הדיון בגלובליזציה. שאלה זו מעוגנת בשיח הליברלי, המבוסס על הבחנה בין הפוליטי לכלכלי. נגד זאת, טוען המחבר, כי המדינה היתה מאז ומתמיד מכשיר חיוני להסדרתה של שיטת הייצור הקפיטליסטית וכי היבט זה אינו משתנה גם בהקשר של הגלובליזציה. פאניץ' מנתח את גישתו של רוברט קוקס, הרואה במדינה רצועת-תמסורת של הקפיטליזם הגלובלי. לדברי הכותב, גישה זו מחמיצה את מערך הגורמים החברתיים הנמצאים בעימות, אשר כל מצב נתון משקף רק מאזן כוחות זמני ביניהם. לפיכך, אין לראות בגלובליזציה מערכת חיצונית, העוטפת את המדינות, אלא יש לנתח את המאבקים החברתיים באתרים שונים – בפרט בתוך מדינות הלאום – המביאים לאימוץ מדיניות מסוימת. כדי להמחיש זאת, מנתח פאניץ' את גלגוליו של הסכם הסחר החופשי של צפון אמריקה (NAFTA). פאניץ' מסיק כי האתר המכריע, שבו יש לנהל מאבקים לשוויון ולדמוקרטיה אינו מצוי במישור הגלובלי או הטרנס-לאומי אלא במישור התוך-חברתי שבמדינות הלאום השונות. לדבריו, מאבק זה יתרחש בתוך מדינות, או שלא יתרחש כלל.

במאמרים הראשונים של הספר מושם דגש על המבנה הכלכלי החדש ועל אי-צדק חברתי בין-מעמדי המעמיק והנוצר בו. בחלק מן המאמרים בהמשך עובר הדגש למבנה הקבוצתי הישן והחדש, ולאי-צדק בין-קבוצתי שבסיסו לאומי-תרבותי או שיוכי. בשילוב בין הסוגיות עוסק מאמרה של הפילוסופית החברתית האמריקנית, ננסי פרייזר, הנועל את הספר. מאמר זה אף מצביע על נתיבים חדשים אפשריים הן לפוליטיקה והן למחקר בישראל.

פרייזר ממשיגה את הזיקה שבין תחומי אי-הצדק השונים ומצביעה על הכיוונים האפשריים של המאבק החברתי המשולב. היא מציעה דרך המגשרת בין העולמות המושגיים השונים של הפוליטיקה של האינטרסים ושל הפוליטיקה של הזהויות, היינו בין מאבקים לצדק חברתי בתחום החברתי-מעמדי לבין מאבקים על ההכרה הקבוצתית בתחום תרבותי-זהותי. המחברת מבחינה בין שני סוגי אי-צדק – אי-צדק חלוקתי, הכרוך בניצול ובקיפוח כלכליים; ואי-צדק הכרתי, הכרוך בשליטה ובאפליה תרבותית. מובן שהגורם הכלכלי והגורם התרבותי משולבים זה בזה, תמיד, אבל קיימים מצבים שבהם אחד מן הגורמים מובהק יותר. השאלה המעמדית קשורה לאי-צדק חברתי, ואילו שאלת ההומוסקסואלים, למשל, קשורה לאי-צדק של הכרה. לעומת זאת, יש מקרים שבהם אי-הצדק הוא

"כפול" בעליל, כלכלי-חלוקתי ותרבותי-הכרתי כאחד – כאלה הם המקרים של מגדר ושל גזע. נשים ומיעוטים נמצאים נמוך במדרג התעסוקה וההכנסה, אך הם סובלים גם מדימוי של נחיתות ושוליות.

פרייזר מבחינה בין שני סוגי תיקון: תיקון "שטחי" ותיקון "יסודי". התיקון השטחי מתייחס רק לתוצאותיו של אי-הצדק, ואילו התיקון היסודי מתייחס לסיבותיו. כך למשל, בתחום החלוקה – תיקון שטחי הוא מדיניות רווחה (כגון הענקת קצבאות לעניים); לעומת זאת תיקון יסודי הוא סוציאליזם, היינו שינוי סדרי הבעלות, הניהול והשכר בחברה. או בתחום המגדרי, תיקון שטחי הוא הכרה בקבוצות הזהות ההומוסקסואליות; תיקון יסודי הוא דקונסטרוקציה של הקטגוריות המיניות, היינו ביטול קרוי התייחום הנוקשים בין קבוצות זהות מיניות. התיקון השטחי לא רק שאינו מונע את אי-הצדק בכללו ואת חידושו, הוא אף יוצר תוצאות מנוגדות: עקרונית הוא מבוסס על אוניברסליות (דה-דיפרנציאציה), אך מעשית הוא מגבש הבדלים קבוצתיים (רה-דיפרנציאציה).

לפיכך גורסת המחברת כי רק תיקון יסודי של אי-צדק חברתי, המשלב סוציאליזם ודקונסטרוקציה תרבותית, יכול למזג באופן עקיב מאבקי אינטרסים וזהות ולשמש בסיס לקואליציות רחבות של מאבקי צדק חברתיים. נראה כי תובנה זו כה נחוצה לישראל וכה חסרה בה.

שלא כמו בחברות רבות, שבהן פועלות תנועות התנגדות חברתיות וקואליציות חברתיות בעלות משקל נגד הגלובליזציה, בישראל בולט היעדרה של חלופה פוליטית מגובשת, ואפילו אופוזיציה גרידא אין בה. סיבה מרכזית להיעדר אופוזיציה וחלופה היא הפיצול הפנימי של קורבנות אי-הצדק למיניהם: המעמדות הנפגעים כוללים קבוצות שיוך לאומיות ותרבותיות שונות: ערבים ויהודים, מזרחים ואשכנזים, חילונים ודתיים ועוד. במקרים רבים מופיעים סכסוכים חברתיים תחת מעטה של סכסוכים לאומיים ותרבותיים. במצב זה קשה להקים קואליציות רחבות במטרה להיאבק באי-צדק. מאמרה של פרייזר מציע דרך לשלב בין הפוליטיקה של החלוקה והפוליטיקה של ההכרה, באופן שיאפשר, אם יינקט, שילוב של מאבקים שונים, מעמדיים, אורחיים ותרבותיים, למען חברה ישראלית צודקת יותר; מטרה שאינה הופכת לפחות ראויה משום שהשגתה קשה יותר.